

GEORG VOBRUBA

Az európai társadalom társadalmi konstrukciója

I. A szociológia váratlan szerencséje

Az európai integráció folyamata jelentős ösztönzést nyújt a társadalom szociológiai elmélete számára, mivel ez a folyamat olyan gyors intézményi változást jelent, amely ingerli a társadalom megfigyelésével kapcsolatban kialakult szociológiai rutint. Ebből kifolyólag ez a folyamat kiváló alkalmat nyújt ahhoz, hogy a társadalom társadalmi konstrukcióját modern körülmények között elemezzük, és egyszersmind ahhoz is, hogy azonosítsunk egy központi álproblémát, amely olyannyira foglalkoztatja a szociológusokat: azt ti., hogy miként definiáljuk a „társadalmat”.

A konkrétumok szempontjából az európai integráció folyamata két, szociológiai szempontból releváns kérdést vet fel.

Először is a folyamat arra késztet minket, hogy reflektáljunk a „társadalom” szociológiai értelemben használt jelentésére. Magától értetődő, hogy a „társadalom” kifejezést gyakran használjuk az európai integrációval összefüggésben, akár a kialakulóban lévő európai társadalom vonatkozásában, akár éppenséggel azért, hogy felpanaszoljuk az európai szinten létező társadalom hiányát. Felmerül a kérdés, hogy ezek a társadalomra vonatkozó gyakorlati megfigyelések mit jelenthetnek a társadalom szociológiai elmélete számára.

Másodszor: az európai integráció egyedülálló lehetőséget jelent ahhoz, hogy a társadalom szociológiai elméletének kontextusában magyarázó szándékkal új kérdéseket fogalmazzunk meg a társadalom konstrukciójának okait és következményeit illetően. Az európai szintű integráció folyamatát különösen a társadalmi változás kifejezett gyorsasága és az a feszültség teszi a társadalomépítés laboratóriumává, amely az intézményes változás és a mögötte kullogó társadalmi integráció között érzékelhető. Hogyan jelenthet tehát az európai integráció váratlan szerencsét a szociológia számára?

A kérdésnek megválaszolása érdekében megkísérlem összekapcsolni az európai integráció szociológiáját a társadalom szociológiai elméletével, úgy, hogy közben két feladatnak tegyünk eleget. Egyrészt a társadalom szociológiai elméletének meg kell magyaráznia, miért kell tartózkodnia attól, hogy előfeltételezze a „társadalom” terminus egységes értelmezését. Másrészt az európai integráció szociológiájának értelmezési keretet kell biztosítania a „társadalom” kifejezés gyakorlati használatára vonatkozó, empirikus információk értékelésére és fontosságának hangsúlyozására, a létező társadalmakban.

Annak érdekében, hogy ezt a két feladatot hatékonyan megoldjuk, elengedhetetlen, hogy reflexív módon viszonyuljunk a problémákhoz,

ami azt jelenti, hogy szociológiailag kell tekintetbe vennünk a szociológiai gondolkodás modern feltételeit. Tehát a következő síneken fogok haladni: miután röviden leírom, hogy mit értek „modern gondolkodás”-on, megkísérlem feltárni a megismerés modern feltételeit, és megkísérlem felvázolni a „magyarázat” sajátosan modern jelentését. Ezen vizsgálódás eredményeképpen a társadalommal kapcsolatban a *másodlagos megfigyelésekre* összpontosító szociológiaelmélet képes lesz arra, hogy meghatározza a *társadalom* fogalom szociológiai használatának előfeltételeit, és ennek során empirikus adatokat szolgáltatson arra vonatkozóan, hogy az emberek hogyan lokalizálják a társadalmat a nemzetállami és az összeurópai szint között. Végül pedig egy rövid vázlattal mutatom be, hogy mit jelent a kialakuló európai társadalom kérdése esetében a „másodlagos megfigyelések” alkalmazása.

II. Tudásszociológia: néhány alapvetés

„A régiek” gondolataikkal egy bizonyos pontig haladtak előre, ahol „elismertek egy világos határt” (Wittgenstein 1989: 86)¹. A tudásszociológia alapjaira építve viszonylag egyszerű konszenzusra jutni a következőben: a megismerés modern feltételei mellett a magyarázatok nem hivatkozhatnak egy abszolút vonatkoztatási pontra. Ez a „varázstalanodás” eredménye, az „Entzauberung der Welt”, ahogy Max Weber nevezte. Ezt a varázstalanodási folyamatot a természettudományos-technikai forradalom, a polgári politikai forradalom és a kapitalista gazdasági forradalom egyidejű folyamatai eredményezték. A gondolkodás logikai struktúrájára vonatkozóan ez azzal járt, hogy többé már nem lehet a jelenségeket egy abszolút és mindenható eredet emanációjaként értelmezni olyanként, mint ami lehetővé tenné a dolgok értelmére vonatkozó, minden kérdés megválaszolását, egy Abszolút Kezdetre való hivatkozással.

Egy ilyen abszolút eredet feltételezése virtuálisan korlátlan magyarázó erővel ruházta fel a premodern logikát. Ahogy Günter Dux (2011: 142) megfogalmazta: „Az elme vagy szellem elsődlegességének abszolút volta a premodern gondolkodásban annyiban volt abszolút, amennyiben tartalmazott egy olyan szubsztanciát, amely magából hozott létre mindent, ami a világban volt és történt. A magyarázat módja abban állt, hogy visszavezeti hozzá a megmagyarázandót, hogy aztán belőle kifejtse azt.” Az abszolút vonatkoztatási pont nyilvánvalóságának az előfeltételezése az, ami megadja a premodern logika magyarázó erejét.² Az abszolútumra való hivatkozás, úgy tűnt, ebben a kontextusban minden kérdésre választ ad, hiszen az abszolút minden kétségen felül áll, mert abszolút módon minden kérdésen túl van. Az érem másik oldala is egyértelmű: a premodern logika abban a pillanatban elveszíti a magyarázó erejét, ahogy magának az abszolút vonatkoztatási pontnak az előfeltételezése

¹ Márkus György fordítása

² Wittgenstein (1989: 90) kísérletet tesz arra, hogy a kérdések premodern lehatárolását híres tételének alkalmazásával helyettesítse: „Amiről nem lehet beszélni, arról hallgatni kell.” De a modernitás feltételei között ez reménytelen vállalkozás. A kérdéseket nem lehet megállítani, és minden válasz további kérdésekhez vezet.

megkérdőjeleződik. „Egy radikálisan szekularizált világban, amelyben – mint utaltunk rá – semmi sem található, ami ne lenne feltételek kontextusának kitéve, annak is lehetségessé kell válnia, hogy a megkonstruált világot úgy értsük meg, hogy figyelembe vesszük azokat a feltételeket, amelyek között kialakult, és ez magában foglalja azokat a különböző típusú logikákat is, amelyeken alapszik” (Dux 2011: 135). Nem arról van szó, hogy az egyik vagy másik magyarázó séma már elvesztette a meggyőző erejét. Nem pusztán egy szemantikai változásról kell számot adnunk, hanem magának a gondolkodásnak a szerkezeti változásáról. Amint maga az abszolút vonatkoztatási pont megkérdőjeleződik, elvesz a premodern logika magyarázó ereje, mivel minden további törekvés arra, hogy rá hivatkozzanak, egy végtelen regresszióhoz vezet (lásd még von Foerster 2008: 29). Más szóval: a világ stabilitásának azon magyarázata, hogy fundamentuma egy teknőc hátán nyugszik, csak addig meggyőző, amíg nem kérdőjeleződnek meg a teknőc szilárd, álló helyzetének feltételei. Máskülönben, hogy ennél az allegóriánál maradjunk, egy ilyen magyarázat a teknőcök vég nélküli tornyát eredményezné.

Az abszolútumra hivatkozó premodern logika virtuálisan korlátlan magyarázó erejének felidézése világossá teszi annak szükségességét, hogy újraorientáljuk a (tudományos) gondolkodást. Ennek következtében minden olyan magyarázat elveszti meggyőző erejét, amelynél az *explanandum* már tartalmazza az *explanans*-t. Erre jó példa az, amikor egy társadalmi tény azzal magyaráznak, hogy az egy cselekvő akarataiban már megjelenik, vagy amikor egy társadalmi jelenséget a társadalom egy a priori feltételezett jellemzőjéből magyaráznak.

Mi következik az elmondottakból a társadalom egy olyan fogalmának megalkotására nézve, amely hasznosítható a szociológiai kutatás számára? Központi állításom az, hogy a szociológiai értelemben vett „társadalom” fogalma eltérő jelentéssel bír annak függvényében, hogy elsődleges vagy másodlagos megfigyelésekhez használjuk (lásd Vobruba 2009).

III. Társadalom: két perspektíva

Az elsődleges megfigyelések perspektívájára a továbbiakban úgy fogok hivatkozni, mint az „emberek perspektívájára”³. Az „emberek” kifejezéssel nem egy társadalmi réteget jelölök, hanem a társadalmi gyakorlatok egy sajátos perspektíváját. Az *emberek* – vagyis mindenki – megfigyeli a társadalmi viszonyokat, értelmezik azokat és értelmezéseiknek megfele-

³ Az „emberek” [people] kifejezést itt a német „Leute” fordításaként használjuk. A *Leute* egy gyakran és informálisan használt kifejezés az „emberekre” általában. Soha nem használatos egyes számban (ha lenne egyes száma, az egy személyt jelentene). A mindennapi használatban a *Leute* gyakran az „emberi lények” szinonímájaként működik (mint például: *Menschen/Leute bei der Arbeit* – emberek munkában). Fontos, hogy a *Leute* nem azonos jelentésű a *Volk* kifejezéssel; soha nem használják az „amerikai nép” vagy a „német nép” értelmében. [A lábjegyzet a német *Leute* és az angol *people* kifejezés közötti különbségeket és hasonlóságokat azért tárgyalja, mert az angol szöveg végig a *people* szót használja. – A ford.]

lően cselekszenek. A másodlagos megfigyelések perspektívájában viszont az emberek megfigyeléseit figyelik meg. Semmi kétség, ez a szociológia kezdőpontja, az emberek megfigyelésének a megfigyelése. „Annak, aki társadalomtudós akar lenni, el kell határoznia, hogy maga helyett valaki mást helyez ennek a világnak a középpontjába, nevezetesen a megfigyelt személyt.” (Schütz 1943: 143; Soeffner 1989: 25ff). Ez az alapvető különbség az elsődleges és a másodlagos megfigyelések között. Az embereknek a valósággal kell megbirkózniuk, elsődleges megfigyeléseik és azok értelmezései alapján, míg a másodlagos megfigyelések mentesek a gyakorlat terhétől. „Mint a társadalmi világ tudományos megfigyelői, mi nem gyakorlati módon, hanem kognitívan vagyunk benne érdekeltek.” (Schütz 1943:134). De ez semmiképpen sem jelentheti azt, hogy a szociológusok olyannak konstruálják a társadalmi valóságot, amilyennek akarják. Hogyan lehetséges ez?

Az emberek ahhoz, hogy intencionálisan cselekedhessenek, kénytelenek életszerű értelmezéseket alkotni a valóságról. Ez a realizmushoz való kötődés – amely az emberek megfigyeléseit uralja – korlátozza értelmezéseik és cselekvéseik spektrumát. „Mi ennek a következménye a társadalom szociológiai definíciójára nézve? Minden definíciónak, amely nem mond le replikálhatóságáról, az embereknek a társadalomról alkotott képüket feltáró gyakorlati tudására és cselekvéseire kell vonatkoznia.” (Balog 1999: 70) Pontosan azért, mert a társadalom anélkül is létezik, hogy a szociológusok megfigyelnék (Simmel 1992: 43), a szociológiai megfigyelések kénytelenek figyelembe venni azokat a kényszerű kereteket, amelyek között az emberek megfigyelik a társadalmi körülményeket, értelmezik azokat, és cselekszenek azok alapján. Ez a háttér megóvjaa a szociológiát az önkényes konstrukcióalkotástól, azon egyszerű okból kifolyólag, hogy az emberek értelmezése a társadalmi valóságról minden csak nem önkényes; ugyanis ha valaki el akarja kerülni cselekedeteinek negatív konzekvenciáit, akkor nagymértékben alkalmazkodnia kell egy társadalom adott társadalmi viszonyaihoz. A szociológia az emberek megfigyelései, értelmezései és cselekvései megfigyelése révén képes olyan módon kapcsolódni a társadalmi valósághoz, amely elkerüli az önkényességben való elveszés veszélyét (vagyis az úgynevezett radikális konstruktivizmus végzetét). „A mindennapi tudás az a szilárd alap, amely lehetővé teszi a szociológia számára, hogy megkonstruálja fogalmait, és amely a társadalmi jelenségek létezésének bizonyosságát adja, keretet szabva így a szociológiai gondolkodás számára is” (Balog 1999: 77). Az emberek realizmusa az, ami megalapozza a szociológiát.

A standard szociológiai kutatás abból áll, hogy megfigyeli, mit és hogyan figyelnek meg az emberek a társadalomban, és miképp cselekszenek ennek megfelelően (Vobruba 2009). De a szociológia is lehet másodlagos megfigyelés tárgya, ugyanis a másodlagos megfigyelés perspektíváját nagymértékű rugalmasság jellemzi. Ebből kifolyólag a szociológia úgy jelenik meg, mint az „emberek” kutatásának egy bizonyos gyakorlata. Ebben a folyamatban viszont azt is meg lehet figyelni, hogy a szociológusok hogyan végeznek megfigyelést, értelmeznek és cselekszenek (speciális módszertani szabályok szerint). Ennek az önmegfigyelésnek a

képessége hozza létre a szociológia reflexivitását és konstruálja tudományos identitásának magvát (Peters 1993: 390ff; Vobruba 2012)⁴.

Némi nehézséggel járhat ezen gondolatmenet implikációinak az elképzelése, mivel itt a szociológia kétszer is megjelenik: először a másodlagos megfigyelés perspektívájában, amikor is a szociológia figyel meg és értelmezi a társadalmi gyakorlatot, és másodszor az elsődleges megfigyelések perspektívájában, amikor is a szociológia mint egy bizonyos gyakorlat jelenik meg. Mit jelent ez a „társadalom” terminus szociológiai használatára nézve?

Az elsődleges megfigyelés perspektívájában – vagyis a gyakorlati kutatás céljára – a társadalom terminusának jól kell illeszkednie ahhoz, hogy a kutatás mire terjed ki, és így a társadalom szociológiai elméletének egy adott heurisztikus felfogását kell megteremtenie. Ebben az értelemben a *társadalom* hasznos eszköz arra, hogy elősegítse a kutatás gyakorlatát. Ebből kifolyólag a *társadalom* bármelyik fogalmára áll, hogy nem lehet se igaz, se hamis, csak vagy használható, vagy nem használható. Az ilyen fogalmak heurisztikus funkciót töltenek be, és elkerülhetetlenül a jelentések sokféleségét hordozzák magukban. Gyakorlatilag minden egyes szociológiai cselekvő megalkothatja a saját társadalom-fogalmát, és érvényességet igényelhet az adott sajátos jelentésnek egy gyakorlati kutatásban. De ugyanakkor figyelembe kell venni – és minden szociológiai cselekvőnek ezt kell tennie –, hogy más cselekvők a társadalom alternatív fogalmaival állhatnak elő. Maga az a tény, hogy a társadalomra vonatkozó szociológiai fogalmak sokfélesége létezik, megmutatja annak lehetetlenségét, hogy elméleti úton megalkossuk az „igazi” fogalmat; gondoljunk csak a *kockázat-társadalomra*, a „*multi-options*” *társadalomra*, a *teljes foglalkoztatottság társadalmára*, a *tudástársadalomra* és így tovább. Például különösen problémás lehet, ha magától értetődően adotttnak vesszük az „európai társadalmat”, mivel ez gyümölcsöző empirikus kérdések felfelvetését akadályozza meg.

Minden, a társadalom egy adott fogalmára vonatkozó érvényességi igénynek számot kell vetnie saját jelentésbeli sokféleségével. Ez a szabály, amelyet a szociológia mint társadalmi gyakorlat saját magára alkalmaz, a megismerésnek a modernitáson és a szociológia reflexivitásán belüli feltételeiből ered. Ha már a kezdet kezdetén a társadalom egy szubsztanciális fogalmából indulnánk ki, az azt jelentené, hogy a szociológia visszaesik a premodern gondolkodás abszolútumra hivatkozó logikájába. Ebben az esetben a szociológiai magyarázatok végső soron egy abszolút *explanans*-ra vezetnék vissza az *explanand*-t; tehát a társadalom egy olyan fogalmára, amely a priori rendelkezik teremtő képességgel. Ez a fajta magyarázat nem jelentene többet, mint a társadalmi jelenségek projektálását a társadalom fogalmába, vagyis a jelenségeket ebből a

⁴ Ez a szociológia *differentia specifica*-ja más tudományos diszciplínákhoz képest. Nem létezik az orvostudomány orvostudománya, a közgazdaságtan közgazdaságtana, sem a matematika matematikája. Természetesen létezik viszont az orvostudomány szociológiája, gazdaságszociológia vagy a természettudományos tudás szociológiája (Vogel, Dux 2010), és végül: a szociológia szociológiája, a szociológiai gondolkodás szociológiája értelmében. A szociológia, amennyire én látom, az egyetlen tudomány, amely saját tárgyaként is megjelenik.

fogalomból vezetnénk le. Pontosan ez a „magyarázatkeresés” premodern módja, amely egy abszolút vonatkoztatási pontra hivatkozik, és ami a modernitás viszonyai között érvényét veszítette.

A másodlagos megfigyelések perspektívájában a „társadalom” heurisztikus terminusát arra használjuk, hogy megragadjuk azokat a jelenségeket, amelyek a gyakorlatban *társadalomként* figyelhetők meg és értelmezhetők. Más szóval a társadalom szociológiai elmélete úgy hivatkozik a társadalom gyakorlati felfogására, mint *egy empirikus tényre*.

Úgy tűnik, hogy az európai integráció folyamata egyedülálló lehetőséget nyújt arra, hogy empirikusan megfigyeljük egy társadalom megkonstruálásának folyamatát. Az európai integráció kiváló példa annyiban, hogy ebben a folyamatban mind a területi fogalom, mind az intézményi struktúra rendkívül gyorsan változik, és ez a társadalomról mint a konstrukció éppen zajló folyamatáról szolgáltat adatokat. Az európai integráció folyamatának sajátos jellemzői olyan tapasztalatokat tesznek lehetővé, amelyek példa nélküliek a társadalom bármely premodern fogalmával való összevetésben. Ebben az értelemben az európai integrációban valóban a folyamatosan fejlődő modernitás megnyilvánulását láthatjuk (Müller 2010). Ennél a pontnál szembesülünk az olyan kutatási kérdésekkel, mint: Ki vesz részt a társadalom konstrukciójában az európai integráció folyamatában? Milyenek a társadalom különböző konstrukciói? Melyek ezeknek a különbségeknek az okai?

Azáltal, hogy a társadalom szociológiai elmélete megfigyeli, hogy a gyakorlatban hogyan fogják fel és használják a társadalom terminust, váltást hajt végre a társadalom előíró jellegű definícióinak terepéről, annak empirikus megfigyelésének és elemzésének terepére. Ez a váltás analóg a kritikai elmélettől a kritika szociológiája felé való elmozdulással (Vobruba 2009), vagy a vallásos szociológiától a vallásszociológia felé való elmozdulással. Ezek a váltások azon készség meglétének feltételei, hogy szigorú megkülönböztetést tegyünk az emberek megfigyelései és ezen megfigyelések szociológiai megfigyelése között. Ugyanakkor a társadalom szociológiai elmélete túlságosan is absztrakt ahhoz, hogy közvetlenül átültethető legyen az empirikus kutatásba. A másodlagos megfigyelés azonban – az általam alkalmazott értelmezés szerint – közvetlenül kapcsolódik az empirikus adatokhoz.

A következőkben, a kérdés további megvilágítása érdekében felvázolom a társadalom különböző és egymással rivalizáló koncepcióit, amelyek az európai integráció folyamata során születtek. Ennek érdekében két dimenziót kell megkülönböztetnünk.

Először is a „társadalomról” való felfogás a befogadás és kirekesztés dimenziójában változik: itt kulcsfontosságú a tér és a határok jelentősége. Másodszor pedig a társadalomról való felfogás változik az egyetértés és a konfliktus dimenziójában is. Kezdeti megközelítésként az első dimenziót a „ki?” dimenzióknak foghatjuk fel, míg a másikat a „hogyan?” dimenzióknak. A „ki?” dimenziót illető gyakorlati megfontolások a társadalom térbeli kiterjedésére összpontosítanak, a társadalom határait és a határok átjárhatóságára. A két egymással versengő fő felfogás a „nemzet-állam mint társadalom” és „Európa”.

IV. „Európa”

Ahhoz, hogy az európai társadalom konstrukcióját a társadalom szociológiai elméletének alkalmazásával elemezzük, szükségünk van „Európa” jelentésének előzetes meghatározására. Ahogy Morin (1991: 33) megfogalmazta: „Európa egy homályos kifejezés”. „Európa (...) valószínűleg szemita eredetű, és az arab Maghreb kifejezés távoli rokona” (Brague 2001: 127). Eredetileg a föníciaiak használták arra, hogy irányt jelöljenek: nyugat felé. Az antikvitás periódusában a kifejezés amorf maradt. Az antik civilizáció előrehaladásával a kifejezés olyasmit írt le, hogy „valami amorf északon” (Morin 1991: 35). Ezeknek az északi területeknek a csekély jelentőségével összhangban maga a kifejezés is jelentéktelen maradt. A kifejezés karrierje a középkorban kezdődött, azzal a céllal, hogy Európát elhatárolják az iszlám világtól, bár a „Kereszténység” terminust gyakrabban használták, mint az „Európát” (Jordan 2002; Cobet 2010; Kintzinger 2010).

A modern nemzetállamok kialakulása a kezdetektől fogva együtt járt azokkal a törekvésekkel, hogy Európát politikai és területi entitásként konceptualizálják. Európát egy ideális módon békés földként képzeltek el, éles ellentétben a földrészt sújtó háborúk valóságával, különösen a harmincéves háború idején. „Az »Európa« kifejezés elterjedése, amely felváltotta a »Kereszténységet«, pontosan akkor zajlott, amikor a nemzetállamok megvalósították teljes szuverenitásukat” (Morin 1991: 50).

A 19. században zárult le Európa mint határozott területi-politikai entitás meghatározása. Az európai egységesítés legtöbb kísérletét úgy képzeltek, mint amely együtt jár a béke megteremtésével, így ezek a területi konfliktusra adott reakcióknak tekinthetők. Különösen fontosak voltak Richard Coudenhove-Kalergi „Pán-Európa” címmel megjelent írásai (1923). Ő Európa egyesülésében látta az egyetlen lehetőséget arra, hogy Európa globális szintű hanyatlását megakadályozzák, és ezt látta az egyetlen alternatívának egy világméretű második háborúval szemben. Ez utóbbi fenyegetésből nemsokára valósággá vált. Ezt követően az egyesült Európa eszméjének kiterjedése és minősége megváltozott. Egyfelől „Európa” nem sokkal 1945 után kettévált egy kelet-nyugati vonal mentén, majd ezt követően a kifejezést kizárólag a vasfüggönytől nyugatra fekvő területekre alkalmazták⁵. Másfelől az európai integráció folyamatának elindításával megtörténtek a politikai intézményrendszer első lépései.

Mindent összevetve hosszú időre visszatekintő hagyománya van az „Európa” kifejezés területi konnotációjának. A kiterjedése azonban bizonytalan volt, és az is maradt. Ezenkívül Európa jelentése mindig is túlmutatott a pusztán területi megjelölésen, mivel magába foglalt bizonyos társadalmi és kulturális sajátosságokat. Ezzel ellentétben nagyon új fejlemény az Európa terminus politikai-intézményi töltete. Ez először az Európai Szén- és Ácélközösség párizsi megalapításával jelent meg, 1951-ben, amit a Római Szerződés követett, megalakítva az Európai Gazda-

⁵ Ez volt az oka annak, hogy 1989 után a közép- és kelet-európai reformországok a vasfüggöny leomlásában Európához való visszatérésüket látták, a keleti bővítésben pedig a „Jaltáért kapott kompenzációt” (Stawarska 1999).

sági Közösséget és az Európai Atomenergia közösséget, 1957-ben (Dinan 2005: 3).

Európa továbbra is rendelkezik területi konnotációval, ami az európai integráció folyamata során politikai-gazdasági térré alakult át, amelyet új kiterjedés és új minőségek jellemeznek. A nemzetállamok világában a posztnemzeti politikai tér (Vobruba 2012) felé fejlődő Európai Unió óhatatlanul feszültségeket kelt. Mind Európa, mind a nemzetállam területi kereteket határoz meg az intézményépítés valamint a társadalom gyakorlati megfigyelései és értelmezései számára. A két fogalom egymással rivalizáló keretként funkcionál a kollektív identitások kialakítása számára, így ebből származnak az egymással versengő elvárások, érdekek és szolidaritási formák. Ebből kifolyólag az Európa és a nemzetállam közötti feszültségek olyan, egymással versengő megfigyelésekben és értelmezésekben manifesztálódnak, amelyek irányítják az emberek cselekvéseit abban, amit „társadalomként” fognak fel.

A fentiek hangsúlyozásával megalapoztuk azt a módot, hogy összekapcsoljuk a társadalom szociológiai elméletét az emberek gyakorlati megfigyeléseivel az európai integráció folyamatában. Az alább következő vázlat céljaira a releváns cselekvők csoportjainak három kategóriáját különböztetem meg: az integrációs elitet, a nemzeti elitet és az embereket.

V. A cselekvők perspektívája

Az európai integrációs elit létrejötte az európai intézmények kialakulásának köszönhető, valamint az arra irányuló erőfeszítésnek, hogy ezek az intézmények tovább hajtsák előre az integráció folyamatát. Az ötvenes évek elejéig az egyesült Európa eszméje csupán „intellektuális légvár” volt (Brunn 2002: 21). A második világháború után az Európa-hívó értelmiségiek összefogtak az európai eszme iránt nyitott nemzetállami politikai elitekkel. Ez a konstelláció vezetett az intézményesedés első lépéseihez. A későbbiek folyamán, ahogy az Európa iránti szenvedélyes elkötelezettség apadni kezdett, az európai integráció a hivatásos diplomácia és politika ügye lett. Az érem másik oldalaként az európai integráció támogatása szociotópot biztosított a professzionális európai integrációs elit kialakulásához, amely azonosult az európai integráció céljaival (Münc 2008).

Ezen történelmi helyzet fényében világossá válik, hogy a „progresszív europizmus” (Trenz 2005) egy adott csoporthoz kötődik, nevezetesen az európai integrációs elithez. Ez az elit, Európa háborúk szabdalta múltját figyelembe véve, olyan pozitív végösszegű játszmaként tekint az európai integrációra, amelynek nincs alternatívája (Vobruba 2007). Ebből az a legfontosabb következtetés adódik, hogy az integrációs elitek felfogása szerint az integráció mindenkinek az érdekében áll. Ezért az integráció ellenzését egyszerűen irracionálisnak tartják. Ahogy az Európai Bizottság korábbi alelnöke, Günter Verheugen fogalmazott a keleti bővítés alkalmával: „a bővítésnek egyáltalán nincsenek vesztesei” (Verheugen 2004: 8).

A nemzetállami politikai elitek hozzáállása ambivalensebb az európai

integrációt illetően. Egyrészt részt vesznek az Európai Unió intézményeiben, hiszen a nemzeti kormányokból áll össze az Európai Tanács, amely a legtöbb fontos európai szintű döntést hozza. Másfelől azonban versengenek az európai integrációs elitekkel a befolyásért, a hatáskörért és a felelősségért, hiszen mind az Európai Bizottság tevékenységére, mind az Európai Bíróság döntéseire úgy tekintenek, mint a nemzeti szuverenitás korlátaira. Következésképpen a nemzeti politikai elitek következtlenül kezelik az európai ügyeket. Mint az uniós alapszerződések részesei, támogatják az európai integrációt, de ugyanakkor kötik őket szavazóik otthoni elvárásai. Ebből kifolyólag a nemzetállami politikai elitek a nemzeti politikai keretben akarják biztosítani a legitimációjukat, ezért védik a nemzetállami hatásköröket „Brüsszel” ellen, és „Brüsszelt” hibáztatják a népszerűtlen döntésekért. Az ilyen feszültségek dacára a különböző nemzeti elitek egymástól eltérően fogják föl a nemzetállami és az európai szint közötti rivalizálást. Hozzáállásuk annak függvénye, hogy az adott állam részt vesz-e az egyes sajátos integrációs projektekben, mint például a schengeni zónában (amely eltörölte az EU-n belüli határellenőrzést), a közös valuta használatában, a munkaerő szabad áramlásában és így tovább. Kiváltképpen az euró-válság következményeként – amely 2009-ben azzal kezdődött, hogy jelentős eltérések alakultak ki az euró-zóna különböző tagállamainak államkötvény-hozamai között (Preunkert, Vobruba 2012; Vobruba 2012) –, a kevésbé versenyképes és erősen eladósodott euró-zóna tagállamok úgy tekintenek a pénzügyi támogatásért cserébe rájuk erőltetett megszorítási programokra, mint ami általánosságban az Európai Unió, de különösképpen néhány tagállam (elsősorban Németország) „diktátuma”.

Az ilyen konfliktusokban nyilvánvalóvá válnak a társadalom területi definiálását célzó, egymással rivalizáló koncepciók. Az európai integrációs elitek azt állítják, hogy a gyorsan globalizálódó világban a társadalom európai szintű definiálása az egyetlen hatékony politikát ígérő megoldás. Ezzel szemben a nemzeti politikai elitek nemzetállami keretben definiálják a társadalmat annak érdekében, hogy az emberek érdekeit képviseljék (vagy legalábbis ezt állítják magukról), és hogy biztosítsák a hatékony politizálást, vagyis ezáltal megpróbálják fenntartani a nemzetállam politikai hagyományát a szuverenitás hagyományos felfogásával együtt (Vobruba 2012).

Végso soron kétféle módon lehet szociológiai szempontból megvizsgálni az állampolgárok európai integrációval kapcsolatos véleményét. Az első mód az, hogy empirikus kutatást végzünk az európai integrációra vonatkozó attitűdökről, a második pedig, hogy rekonstruáljuk az európai integrációval kapcsolatos érdekek politikailag releváns megnyilvánulásait.

Némely, rendelkezésre álló empirikus adat azt mutatja, hogy kialakulófélben van az európai társadalom, bár csupán abban a szerény értelemben, hogy „a kölcsönös egymásra utaltság erős és összetartó jellegű” (Delhey 2004: 16). Az országok közötti reciprok jellegű kapcsolatokra vonatkozó empirikus adatok a bizalom növekedését mutatják, az EU 15 tagállamának lakossága között. Ugyanakkor egyértelmű preferencia mutatkozik az észak-európai tagállamok irányába, a kis országok irá-

nyába, a szomszédos tagállamok irányába és világos különbségek mutatkoznak a nyugati (régi) és a keleti (új) tagállamok megítélése között.

Hasonló mintázatok mutathatók ki az országspecifikus értékek és attitűdök adataiból. Elvileg az állampolgárok rendszerint támogatják az egyenlőség értékét, és bár ez az attitűd változik a népesség különböző rétegeiben, de nehéz munkapiaci körülmények között hajlamosak a nemzetállamra ruházni annak felelősségét, hogy megvédjék a hazai munkaerőt. Az sem lephet meg minket, hogy az Európai Unió jómódú magországaiban a kevésbé kvalifikált emberek, akik jobban ki vannak téve az olcsó külföldi munkaerővel való versengésnek, hajlamosabbak a társadalom nemzetállami definiálására (Gerhards 2006: 260ff). Ez az oka annak, hogy a 2004-ben lezajlott keleti bővítés után Németország és Ausztria addig halasztotta a munkaerőpiac megnyitását az új tagállamok munkavállalói előtt, ameddig csak jogilag lehetséges volt.

Hogyan érzékelik és hogyan értelmezik az emberek az egyenlőtlenség központi problémáját? Az Európai Unió módosítja a személyek közötti és a régiók közötti egyenlőtlenségeket, hiszen legalábbis a keleti bővítéssel hatalmas jóléti szakadékok kerültek az unión belülre. A jóléti különbségek által okozott dinamika az emberek értelmezésétől függ, amelyet befolyásolnak a strukturális egyenlőtlenségek, és az a mód, ahogyan az emberek felfogják ezeket az egyenlőtlenségeket (Vobruba 1998). Az egyenlőtlenség értelmezése szükségszerűen magában foglalja az összehasonlítást és az összehasonlítás területi keretének a meghatározását. A kérdés az, hogy az egyének nemzeti vagy európai keretben helyezik-e el magukat az egyenlőtlenség struktúrájában.

Az empirikus adatok azt mutatják, hogy az egyének hajlamosak a hozzájuk képest „följebb” lévő referenciacsoportokkal összehasonlítani magukat (Delhey, Kohler 2006), ami azzal jár, hogy miközben a saját élet-színvonalukat a gazdagabb országok lakóíhöz viszonyítják, az életük javulását a nemzetállamtól várják. Az ilyen, inkonzisztens hozzáállásból adódik az a paradox következmény, hogy a nemzetállamoknak kell megbirkózniuk az uniós szintű egyenlőtlenségtudatból eredő aspirációkkal. Bár számos terület szabályozása ma már uniós hatáskörbe került, a szociálpolitika továbbra is a nemzetállami hatáskörbe tartozik. Támogatnák-e az emberek azt, hogy a szociálpolitikával kapcsolatos felelősség átkerüljön a nemzetállamiról az európai szintre? Az erre a kérdésre vonatkozó empirikus adatok egyértelműen egy elsődlegesen haszonelvű attitűdöt mutatnak az Európai Unióval kapcsolatban (Nissen 2006: 163ff), ami igencsak korlátozza annak valószínűségét, hogy a szociálpolitika európai szintre emelkedjen. A változók két fajtáját kell ennek kapcsán számba venni: a jóléti államra vonatkozó változókat és a személyes tulajdonságokra vonatkozó változókat. Először is az látható, hogy a nagyvonalú jóléti államok esetében (például Skandináviában) sokkal kisebb a hajlandóság arra, hogy egyetértsenek a szociálpolitikai hatáskörök európai szintre való delegálásával, mint a gyenge jóléti államok esetében (például Dél-Európában). A magas szintű redistribúciót érvényesítő, univerzális jóléti államok esetében kisebb a hajlandóság, mint azokban a bér munka központú jóléti államokban, amelyekben szoros kapcsolat található az egyéni befizetések és a transzferek között. Másodszor azt tapasztaljuk, hogy a magas jövedelmű, iskolázott emberek rendszerint támogatják a

szociálpolitika európai szintre való delegálásának gondolatát, míg az alacsony végzettségű, alacsony jövedelmű emberek a nemzeti jóléti államhoz ragaszkodnak (Mau 2005; Wilke 2011).

Összességében ezek az eredmények azt mutatják, hogy az állampolgárok gazdasági érdekeiknek megfelelő társadalmat konstruálnak. Ahogyan ezek az érdekek változnak, úgy változnak a „társadalomról” alkotott konstrukciók. Az európai társadalom kialakulása egy szélesebb intézményi keretet jelent általában a társadalmi konfliktusok számára, és különösen a verseny számára, aminek elsősorban a kibővült munkaerőpiac az oka. Az emberek rendszerint akkor fogadják el az európai szintű társadalmat, ha előnyre számíthatnak általa. És rendszerint ellenzik az europaizálást, ha arra számítanak, hogy vesztesek lesznek benne. „Európa a vezető elitek ügye, a nemzetállam pedig a veszélyeztetett, marginalizált emberek ügye” (Müncch 2001: 294).

Ha az emberek bármit is gondolnak arról, hogy milyen lenne az európai társadalom, azt biztosan nem gondolják, hogy egyetértésen és homogenitáson alapulna. Az emberek a konfliktusok és a fokozatosan végbemenő integráció terepeként konstruálják meg az európai társadalmat.

VI. „Társadalom” az európai integráción belül

„A tudásszociológiának mindazzal foglalkoznia kell, ami a társadalomban »tudás«-ként létezik” (Berger–Luckmann 2002: 311)⁶. Hosszú időbe telt, amíg a tudásszociológia nyitottá vált a tudás minden fajtája iránt. Bár Mannheim Károly, a tudásszociológia egyik fő alapítója, időnként hivatkozott a „parasztfíú” tudására (Mannheim 1985: 241), ő a tudásszociológia tárgyaként csaknem kizárólag a tudományos és ideológiai gondolkodás rendszereit vizsgálta. Ebből kifolyólag a tudásszociológia egyfajta önmegfigyelésként kezdte működését és szorosan kapcsolódott az ismeretelmélethez és a (német) filozófiához – és ez a tény hosszú ideig hátráltatta ennek az irányzatnak a befogadását az Egyesült Államokban. De, mint Berger és Luckmann (2002: 311) hangsúlyozzák: „Az elméleti gondolatok, »eszmék«, világnézetek nem annyira fontosak a társadalomban. (...) [K]evesen foglalkoznak a világ elméleti értelmezésével, de mindnyájan valamilyen világban élünk. Így a tudásszociológiának az elméleti gondolkodásra építése nemcsak jogtalan korlátozás, de nem is kielégítő, hiszen a tudás ezen területét csak akkor érthetjük meg igazán, ha a »tudás« sokkal átfogóbb elemzésének háttéré előtt vizsgáljuk.” Ennek az örökségnek tudható be, hogy a tudásszociológia elsődlegesen a mai napig a (társadalom)tudományos tudásra vonatkoztatja a társadalom rendszerszintű megértésére való igyekezetét, míg a mindennapi tudást a mellékes ügyekhez kapcsolja. De ez a leszűkítés nem meggyőző, mivel a társadalomtudományi megfontolások szükségszerűen beleérnek a mindennapi tudásba, és a társadalom szociológiai leírásai áthatják a társadalmat (Luhmann 1997). Különösen a gyors társadalmi változások és válságok okozta orientációvesztés és a vele járó, új orientációra való igény

⁶ Tomka Miklós fordítása

vonja be az embereket a társadalom „totalitásának” adekvát megértése körül zajló konfliktusokba (Vobruba 1991: 90ff).

A jelenlegi euró-válság széles körben komoly aggodalmakat ébresztett az európai társadalom jövőjével kapcsolatban. A közvéleményt nemcsak az Európai Unió további integrációjának sorsa aggasztja, hanem él az a félelem is, hogy az európai társadalom még éppen csak látható kezdeti eredményei is szétesnek (The Economist 2012. május 26, 11. o.). De ez a veszély csak abban az esetben tűnik elkerülhetetlennek, ha kizárólag a társadalom egyetértésen alapuló társadalmi integrációját tudjuk elképzelni. Szerencsére ez az előfeltevés – miképp egy röpke pillantás a szociológiai konfliktuselméletbe megmutatja – egyáltalán nem fenntartható. Normális esetben a modern társadalom integrációja konfliktusokon keresztül megy végbe (Simmel 1992: 284ff; Durkheim 1988: 422ff). Az, hogy magunkat egy társadalom tagjának tartjuk, nem jelenti azt, hogy egyetértünk a társadalom összes többi tagjával, hanem csak azt, hogy elfogadjuk a társadalom intézményeit az együttműködés és a konfliktus közös keretének.

„Az intézményépítés megelőzi a tudatosság kialakulását” (Lepsius 1999: 206; cf. Bach 2008). Az elitvezérelt európai integráció általában véve és az euró bevezetése különösképpen jó példák erre. A közös valuta egy olyan intézményesített politikai-gazdasági teret biztosít, amely új, nemzetek fölött átnyúló gazdasági és társadalmi kapcsolatokat hoz létre, és ezáltal hatást fejt ki az emberek gazdasági és társadalmi viselkedésére (Bach 2008: 30 ff.). Az euró-válság az emberek cselekvéseiben és az intézményépítésben is új dinamikát indított el. Egyfelől, mivel ezek a viszonyok egyszerre nyilvánulnak meg konfliktusokként és kölcsönös függőségekként, az euró-válság arra kényszeríti az embereket, hogy újraértelmezzék társadalmi körülményeiket, és érdekeiket ennek alapján alakítsák ki és érvényesítsék. Másfelől, ahogy kiterjed az euró-válság, egyre inkább látszik, hogy egy korábban nem tapasztalt nyomást fog gyakorolni a további intézményépítés irányába, ami a pénzügyi piacok új szabályozását eredményezi majd (Mayntz 2012), valamint szigorú pénzügyi restriktciókat kényszerít a kormányzatokra, és a nemzetek fölött átnyúló redistribúció új formáit alakítja ki. Ez az intézményi fejlődés ismét újfajta érdekeket, töréseket és szövetségeket alakít majd ki. Az intézményépítés és a cselekvés közötti dialektika az euró-válság során olyan irányú fejlődést ösztönöz majd, ami gyorsan túllép a nemzetállamon, és így gyakorlati példát szolgáltat a „módszertani nacionalizmus” jól ismert kritikájára. Ebből kifolyólag az euró-válság éppen hogy nem jelenti az európai társadalom végét, hanem egy fejlődésben lévő társadalom fontos indikátora – még ha nem is hoz majd mindenki számára elfogadható eredményeket.

A társadalom előre gyártott szociológiai meghatározásának használata lehetetlenné teszi az ilyesfajta kérdéseket a nemzetállam és Európa közötti fejleményekről. Az emberek a társadalom egymással rivalizáló felfogásai mellett saját pozíciójuknak és érdekeiknek megfelelően törnek lándzsát. A szociológia csak úgy vizsgálhatja megfelelően az európai társadalom jövőjének kérdését, ha megfigyeli az emberek megfigyeléseit és értelmezéseit az európai intézményépítésről és cselekvésről. Hogy még egyszer elismételjük a lényegét: a szociológia, mint másodlagos megfi-

gyelés az emberek megfigyeléseinek, értelmezéseinek és cselekvéseinek megfigyelését jelenti. Következésképpen a társadalom különböző értelmezései, ahogyan azokat a gyakorlatban alkalmazzák, szintén a szociológiai kutatás tárgyává válhatnak.

Ami az európai társadalom jövőbeni kilátásait illeti, fontos kérdések maradnak még nyitva: pl. hogy vajon a cselekvők egyes csoportjai melyik területi-intézményi társadalomdefiníciót részesítik előnyben? Min alapulnak a különböző intenciók, amelyek a társadalom különböző felfogásait preferálják? Hogyan hatnak egymásra ezek a különböző felfogások? Bár jelenleg még nem vagyunk abban a helyzetben, hogy válaszolni tudnánk ezekre a kérdésekre, nem lehet kétséges, hogy az európai társadalom társadalmi konstrukciója az intézményi átalakulások és a társadalomról alkotott egymással versengő értelmezések együtthatásában fog kialakulni az európai integráció folyamata során.

Fordította Török Emőke

Irodalom

- Bach, M. 2006. The Enlargement Crisis of the European Union. From Political Integration to Social Disintegration? In: Maurizio Bach, Christian Lahusen, Georg Vobruba (eds.), *Europe in motion. Social dynamics and political institutions in an enlarging europe*. Berlin: Sigma. S. 11–28.
- Bach, M. 2008. *Europa ohne Gesellschaft. Politische Soziologie der Europäischen Integration*. Wiesbaden: VS.
- Balog, A. 1999. Der Begriff "Gesellschaft". In: *Österreichische Zeitschrift für Soziologie*, Vol. 24, No. 2. Pp. 66–93.
- Berger, P. L.–T. Luckmann. 2002. A valóság társadalmi felépítése. Tudásszociológiai értekezés. In: Felkai G.–Némedi D.–Somlai P. (szerk.): *Olvasókönyv a szociológia történetéhez II.* 303–322. o.
- Brague, R. 2001. „Borders.” In: Furio Cerutti, Enno Rudolph (eds.), *A soul for europe*. Vol. 1. Sterling, Virginia: Peeters. S. 127–144.
- Brunn, G. 2002. *Die europäische Einigung*. Stuttgart: Reclam.
- Cobet, J. 2010. Europabilder in der Antike und aus der Antike. In: Benjamin Drechsel et al. (eds.), *Bilder von Europa. Innen- und Außenansichten von der Antike bis zur Gegenwart*. Bielefeld: Transcript. S. 37–57.
- Coudenhove-Kalergi, R. 1923. *Pan-Europa*. Wien: Pan-Europa-Verlag.
- Delhey, J. 2004. European Social Inegration. From convergence of countries to transnational relations between peoples. SP I 2004 – 201. Berlin: WZB Discussion Papers.
- Delhey, J. and U. Kohler. 2006. Europäisierung sozialer Ungleichheit. Die Perspektive der Referenzgruppen-Forschung. Pp. 339–358 in Martin Heidenreich (ed.), *Die Europäisierung sozialer Ungleichheit. Zur transnationalen Klassen- und Sozialstrukturanalyse*. Frankfurt; New York: Campus.
- Dinan, D. 2005. *Ever Closer Union. An Introduction to European Integration*. Houndmills, Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Durkheim, E. 1988. *Über soziale Arbeitsteilung*. Frankfurt a. M.: Suhrkamp.
- Dux, G. 2003. Das Subjekt in der Grenze der Gesellschaft. Pp. 233–267 in Nikos Psarros, Pirmin Stekeler-Weithofer, Georg Vobruba (eds.), *Die Entwicklung sozialer Wirklichkeit*. Weilerswist: Velbrück.

- Dux, G. 2011. *Historico-genetic Theory of Culture. On the Processual Logic of Cultural Change*. Bielefeld: Transcript.
- Gerhards, J. 2006. Europäische versus nationale Gleichheit. Die Akzeptanz der Freizügigkeitsregel für Arbeitskräfte in den Mitglieds- und Beitrittsländern der Europäischen Union. Pp. 253–276 in Martin Heidenreich (ed.), *Die Europäisierung sozialer Ungleichheit. Zur transnationalen Klassen- und Sozialstrukturanalyse*. Frankfurt, New York: Campus.
- Jordan, W. C. 2002. "Europe" in the Middle Ages. Pp. 72–90 in Anthony Padgen (ed.), *The Idea of Europe: From Antiquity to the European Union*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kintzinger, M. 2010. Regionalität des Globalen. Die Europa-Perspektive des Mittelalters. Pp. 59–79 in Benjamin Drechsel et al. (eds.), *Bilder von Europa. Innen- und Außenansichten von der Antike bis zur Gegenwart*. Bielefeld: Transcript.
- Lepsius, M. R. 1999. Die Europäische Union. Ökonomisch-politische Integration und kulturelle Pluralität. Pp. 201–222 in Reinhold Viehoff, Rien T. Segers (eds.), *Kultur, Identität, Europa*. Frankfurt a. M.: Suhrkamp.
- Luhmann, N. 1997. *Die Gesellschaft der Gesellschaft*. 2 vol. Frankfurt a. M.: Suhrkamp.
- Mannheim, K. 1985. *Ideologie und Utopie*. Frankfurt a. M.: Vittorio Klostermann.
- Mau, S. 2005. Democratic Demand for a Social Europe? Preferences of the European Citizenry. *International Journal of Social Welfare* 14: 76–85.
- Mayntz, R. (ed.) 2012. *Crisis and Control. Institutional Change in Financial Market Regulation*. Frankfurt a. M.: Campus.
- Morin, E. 1991. *Europa denken*. Frankfurt a. M., New York: Campus.
- Müller, H.-P. 2010. Die europäische Gesellschaft als Ausdruck einer Fortentwicklung der Moderne? Pp. 109–129 in Monika Eig Müller, Steffen Mau (eds.), *Gesellschaftstheorie und Europapolitik. Sozialwissenschaftliche Ansätze zur Europaforschung*. Wiesbaden: VS.
- Münch, R. 2001. *Offene Räume. Soziale Integration diesseits und jenseits des Nationalstaats*. Frankfurt a. M.: Suhrkamp.
- Münch, R. 2008. The Construction of a European Society by Jurisdiction. In: *European Law Journal* 14 (5):519–541.
- Nissen, S. 2006. European Identity and the Future of Europe. Pp. 155–174 in Maurizio Bach, Christian Lahusen, Georg Vobruba (eds.), *Europe in Motion. Social Dynamics and Political Institutions in an Enlarging Europe*. Berlin: Sigma.
- Nissen, S. 2009. Arbeitnehmerfreizügigkeit. Gebremste Europäisierung des Arbeitsmarkts. Pp. 173–204 in Sylke Nissen, Georg Vobruba (eds.), *Die Ökonomie der Gesellschaft*. Wiesbaden: VS.
- Peters, B. 1993. *Die Integration moderner Gesellschaften*. Frankfurt a. M.: Suhrkamp.
- Preunkert, J. and G. Vobruba. 2012. Die Eurokrise. Folgen der defizitären Institutionalisierung der gemeinsamen Europäischen Währung. Pp. 201–24 in Klaus Kraemer, Sebastian Nessel (eds.), *Entfesselte Finanzmärkte. Soziologische Analysen des modernen Kapitalismus*. Frankfurt a. M., New York: Campus.
- Schütz, A. 1943. The Problem of Rationality in the Social World. In: *Economia* 10 (38) (May 1943):130–149.
- Simmel, G. 1992. *Soziologie. Untersuchungen über die Formen der Vergesellschaftung*. Frankfurt a. M.: Suhrkamp.
- Soeffner, H.-G. 1989. *Auslegung des Alltags - Der Alltag der Auslegung*. Frankfurt a. M.: Suhrkamp.
- Stawarska, R. 1999. EU Enlargement from the Polish Perspective. *Journal of European Public Policy* 6: 822–838.
- Trenz, H.-J. 2005. *Europa in den Medien. Das europäische Integrationsprojekt im Spiegel nationaler Öffentlichkeit*. Frankfurt a. M., New York: Campus.
- Verheugen, Günter 2004. Viele Polen haben wieder Angst vor den Deutschen (Many Poles again fear the Germans). Interview. In: *Süddeutsche Zeitung*, 11. 2. 2004. P. 8.

- Vobruba, G. 1991. *Jenseits der sozialen Fragen. Modernisierung und Transformation von Gesellschaftssystemen*. Frankfurt a. M.: Suhrkamp.
- Vobruba, G. 1998. The Social Dynamics of Welfare Gaps: Prolegomena to the Transnationalization of Sociology. *Sociological Analysis* 1 (3): 27–40.
- Vobruba, G. 2007. *Die Dynamik Europas*. Wiesbaden: VS.
- Vobruba, G. 2009. *Die Gesellschaft der Leute. Kritik und Gestaltung der sozialen Verhältnisse*. Wiesbaden: VS.
- Vobruba, G. 2012. *Der postnationale Raum. Die Transformation von Grenzen und Souveränität in Europa*. Weinheim: Beltz-Juventa.
- Vogel, H. U. and G. Dux (eds.). 2010. *Concepts of Nature. A Chinese-European Cross-Cultural Perspective*. Leiden, Boston: Brill.
- Von Foerster, H. 2008. *Der Anfang von Himmel und Erde hat keinen Namen. Eine Selbsterschaffung in sieben Tagen*. Berlin: Kadmos.
- Wilke, F. 2011. Von europäischer Identität zu einem sozialen Europa? Eine empirische Studie zur europäischen Identität und deren Einfluss auf die Unterstützung europäischer Sozialpolitik. *Zeitschrift für Sozialreform* 57 (1): 3–26.
- Wittgenstein, L. 1989. *Logikai-filozófiai értekezés. Tractatus Logico-Philosophicus*, Akadémiai Kiadó, Budapest.